

УДК 327

ДОСВІД АСИМЕТРИЧНОГО СПІВІСНУВАННЯ КАНАДИ ТА США І МОЖЛИВОСТІ ЙОГО ПРОЕКЦІЇ НА УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКІ ВІДНОСИНИ

Осташ Н. І.

Данная статья содержит анализ основных критериев, показателей и признаков асимметрии канадско-американских отношений. В статье также определены стратегии и факторы, способствующие минимизации асимметрии между странами, а также предложены возможные пути использования позитивного опыта Канады для проведения внешнеполитического курса Украины.

This article analyses main criteria and features of the asymmetry of Canada-U.S. relations. It defines strategies and factors that contribute to the minimization of the asymmetry between these two countries. It also proposes possible ways of adaptation of the positive Canadian experience to the foreign policy of Ukraine.

У статті проаналізовано основні критерії, показники та ознаки асиметрії канадсько-американських відносин; визначено стратегії та фактори, що сприяють мінімізації асиметрії між державами, а також запропоновано можливі шляхи використання позитивного досвіду Канади для зовнішньої політики України.

Ключові слова: Канада, США, асиметрія, асиметричні стратегії, зовнішня політика України.

Канадсько-американські відносини є класичним прикладом двосторонніх асиметричних відносин, що визначається як у кількісних, так і якісних показниках. Так, за кількісними показниками у різних сферах вона складає співвідношення приблизно 1:10. Втім, вдале використання Канадою ситуації комплексної взаємозалежності, а також інших переваг та стратегій сприяє мінімізації асиметрії у відносинах між країнами та наближенню результатів переговорів та вирішення двосторонніх питань до інтересів Канади. Успішний досвід управління асиметрією канадсько-американських відносин може багато в чому бути корисним і для України у її взаєминах із Російською Федерацією.

Базовою науковою працею, в якій не тільки проаналізовано асиметрію канадсько-американських відносин, але й зроблено спробу порівняння окремих її аспектів із ситуацією в українсько-російських відносинах, є колективна праця провідних українських та зарубіжних вчених під редакцією доктора політичних наук Г.М. Перепелиці „Асиметрія міжнародних відносин” [1]. Ця ж тема розглядається в статтях М. Бессонової „Канада-США та Україна-Росія: спроба порівняльного аналізу” [2], в якій автор досліджує стан російсько-українських та американсько-канадських відносин, проводячи аналогії та підкреслюючи відмінності між ними; та З.Р. Міщук „Структурна асиметрія сили у зовнішній політиці: альтернативні стратегії США та Канади і уроки для України” [3].

Пропонована стаття є логічним продовженням доробку попередніх авторів на згадану тематику. В її основі лежить

комплексний аналіз згаданої тематики, що ґрунтується на теоретичних засадах політичного аналізу асиметрії двосторонніх відносин.

Метою пропонованої статті є дослідити характер та особливості асиметрії канадсько-американських відносин, а також визначити ті асиметричні стратегії, що можуть бути використані Україною у її взаєминах із Російською Федерацією.

Як вже було зазначено, відносини між Канадою та США є класичним прикладом асиметричних міждержавних двосторонніх відносин. Асиметрія відображається як у кількісних показниках, як то розмір ВВП, кількість населення, доля у світовій торгівлі, так і у якісних – роль та місце у системі міжнародних відносин, рівень претензій держав тощо. Така відмінність у розмірі та потенціалі підсилюється у умовах сусідства цих двох країн, а також їхній відносній ізоляваності від решти світу в межах північноамериканського континенту.

За розміром території Канада та США є практично однаковими державами – перша посідає друге місце в світі (9 984 670 км²), остання – четверте (9 518 900 км²). Проте, відмінними є географічні та демографічні особливості. Половину території Канади займають гори, субарктичний і арктичний пояси, що, визначає мале заселення цих регіонів. Густина населення в Канаді – одна з найменших у світі, і складає 3,29 люд./км². Для США цей показник є в 10 разів більшим – 31 люд./км². Відповідно, дві північноамериканські країни суттєво різняться за кількістю населення. Якщо в

США проживає близько 301 мільйона чоловік (третє місце в світі), то в Канаді – в 10 разів менше – близько 32 мільйонів (37-ме місце в світі) [4].

Різними є і певні економічні показники. З одного боку, обидві держави є одними із найрозвиненіших у світі, учасниками Великої вісімки та ОЕСР, ВВП на душу населення яких становить приблизно 47 тис. дол. США. Втім, розмір ВВП країн є значно відмінним - 1,571 трлн. дол. США (11-е місце в світі) та 14,246 трлн. дол. США (1-е місце в світі) для Канади та США відповідно [5].

У військово-політичній же сфері асиметрія між Канадою та США є особливо відчутною. Так, бюджет збройних сил Канади складає всього 16,6 млрд. доларів США порівняно з американським - 553 млрд. доларів США. Кількість регулярних військ Канади – 62 тис.чол., США – 1,4 млн. чол. Кількість резервних військ – 25 тис. чол. та 1,5 млн. чол. відповідно [6].

Різними є і позиції країн на світовій арені. США є єдиною на сьогоднішній день наддержавою, що володіє ядерною зброєю та має глобальні інтереси. Жодна країна у світі не може зрівнятися зі Сполученими Штатами за економічною чи військовою могутністю. Канада ж, як правило, визначається як середня держава. Вона не має ядерної зброї, і її інтереси, хоч і виходять за межі північноамериканського континенту, втім ніколи не носили глобального характеру. У світовій політиці Канада радше прагне займати свою особливу нішу, яка б приносила найбільші дивіденди за наявних політичних ресурсів.

Отже, асиметричність канадсько-американських відносин визначається суттєвою різницею у кількості населення, розмірі ВВП, військового потенціалу та позицією у ієрархії системи міжнародних відносин.

Іще однією сутнісною ознакою канадсько-американських відносин є асиметрія взаємозалежності між ними. Так, у 2005 році на долю Сполучених Штатів припадало близько 84% канадського експорту та 57% імпорту товарів, в той час, як канадська доля у експортно-імпортній структурі США складала відповідно лише 23% та 17%. Більше того, частка експорту відносно ВВП Канади складала 38%, а імпорту – 34%, тоді як для ВВП США аналогічні показники склали всього 10% та 16% [7]. Отже, Канада не тільки значно більш залежна від торгівлі загалом, аніж Сполучені Штати, але і в структурі цієї торгівлі США є набагато важливішим партнером для Канади, аніж навпаки, що свідчить про асиметричну взаємозалежність цих двох країн.

На думку одних із найавторитетніших американських вчених у галузі політичного аналізу міжнародних відносин Р.Кеохейна та Дж.Най, асиметрична взаємозалежність може бути використана менш залежним партнером у якості джерела сили, оскільки він є менш вразливим до будь-яких вартісних змін у відносинах, а отже має більше впливу на результати процесу переговорів („торгу“) [8]. Втім, канадсько-американські відносини науковці відносять до особливого типу взаємин – що тяжіють до ситуації „комплексної взаємозалежності“, яка обмежує можливості політиків маніпулювати асиметричною взаємозалежністю. „Такий режим, що базується на союзництві, постійних консультаціях та незастосуванні відкритого механізму прив'язки питань, встановився в канадсько-американських відносинах після Другої світової війни“ [9]. У категоріях асиметричної теорії іншого американського вченого Б. Уомека такі взаємини визначаються як „зрілі асиметричні відносини“ [10]. Наголошуючи, що традиційні підходи не можуть повністю пояснити модель канадсько-американських відносин, Р.Кеохейн та Дж.Най проаналізували найсуттєвіші конфлікти між цими країнами в період з 1920-х по 1960-ті роки. Автори дійшли висновку, що загальна модель виявилася значно симетричнішою, ніж міг передбачити звичайний структурний аналіз: хоча результати конфліктів були ближчими до цілей американського уряду у двох-третіх випадків у передвоєнний період та близько половини випадків у 1950-х роках, лише чверть конфліктів завершилася на користь американської сторони у 1960-х роках [11].

Отже, можна зробити висновок, що успішне використання Канадою ситуації комплексної взаємозалежності зі Сполученими Штатами сприяє мінімізації асиметрії у відносинах та переговорному процесі між цими двома країнами. В той же час, існує також і ряд інших факторів, за рахунок яких пом'якшується нерівність у взаєминах між Оттавою та Вашингтоном. Так, успішному веденню асиметричних канадсько-американських відносин сприяє і спільна участь у міжнародних організаціях, багатосторонніх угодах та форумах. Такі інструменти є своєрідним буфером у стосунках між країнами. США та Канада належать до ряду міжнародних організацій, форумів та інструментів, серед яких – ООН, НАТО, СОТ, Велика 8, ОЕСР, ОАД, НАФТА тощо. Особливо вигідною є така участь для Канади. У цілому ряді питань ця країна має змогу об'єднувати зусилля з іншими державами, таким чином уникаючи ведення справ зі Сполученими Штатами один на

один. Так, за словами канадського науковця Дж. Ейрза щодо рішення Оттави про вступ до НАТО „Канада у союзі зі Сполученими Штатами в рамках Північноатлантичної коаліції матиме більше простору для подиху та руху, аніж в умовах тісних двосторонніх об'ємів” [Цит.за: 12]. Окрім того, вигіднішим для Оттави є також вирішення певних конфліктних питань на багатосторонньому рівні, наприклад, в рамках СОР.

Зміцненню переговорної позиції щодо Сполучених Штатів сприяє також і стратегічне розташування країни. Кордон між Канадою та США є найдовшим у світі – сухопутний кордон складає 8891 км, з яких 2475 км проходить з Аляскою. Будучи захищеними із Заходу та Сходу океанами, для Сполучених Штатів виняткового значення набуває безпека їхніх сухопутних кордонів. Таким чином, добросусідські відносини із сильною канадською державою є запорукою безпеки США на півночі. Особливу увагу Вашингтон приділяє також безпеці повітряного простору, що знайшло своє втілення у спільній участі країн у Північноамериканському аерокосмічному оборонному командуванні (НОРАД). Після 11 вересня 2001 року виняткового значення США надають здатності Канади завадити проникненню терористів на свою територію, а звідти – на територію Сполучених Штатів. Стратегічним є також володіння Канадою значними запасами нафти та природного газу, і, відповідно, експорт цих ресурсів до південного сусіда. Так, Д. Джонс та Д. Кіл'гор вважають неминучим збільшення імпорту нафти до США з Канади – „безпечно поставачальника, що поважає верховенство права”, особливо в умовах, коли „наявні поставачальники нафти в основному знаходяться у нестабільних чи потенційно нестабільних регіонах світу” [13].

Має Канада і певні нематеріальні переваги. Переговорну позицію по відношенню до південного сусіда підкріплює так звана „м'яка сила” країни. За часів Холодної війни Оттава заробила репутацію миротворця, чесного брокера, посередника та „друга” малорозвинених країн у світовій політиці. Починаючи від Суецької кризи 1956 року і до розпаду біполярної системи Канада брала участь практично у всіх миротворчих операціях ООН. Відомою є також майстерність канадських дипломатів у посередництві при складних міждержавних конфліктах, особливо коли на кону стояли інтереси двох ворожих блоків. Окрім того, ця північноамериканська держава виділяла значні кошти на розвиток країн Третього світу, що, хоч і в меншому обсязі, продовжує робити і сьогодні. Після розпаду Радянського Союзу визнання отримала канадська політика у сфері „безпеки

особистості”, зокрема зусилля із заборони протипіхотних мін та заснування Міжнародного кримінального суду. Така міжнародна діяльність здобула країні репутацію та повагу інших держав. Думка і позиція Оттави цінується у світовій політиці, а отже і має значення для Сполучених Штатів. Наприклад, організовуючи коаліцію для ведення війни в Іраку, Сполученим Штатам достатньо було лише формальної підтримки свого північного сусіда, чого останній не надав, викликавши цим розчарування та незадоволення у Вашингтоні.

Мінімізації асиметрії результатів переговорного процесу сприяє також і більша єдність, а також концентрація уваги уряду та населення Канади щодо ходу канадсько-американських відносин. Так, відповідні кроки цієї держави часто є більш продуманими та скоординованими. Окрім того, значна суспільна увага та широкі громадські обговорення проблем відносин між Оттавою та Вашингтоном є основою формування чіткої позиції канадської нації щодо того чи іншого питання, яка, в свою чергу, часто є опорою та важливим аргументом канадського уряду у проведенні переговорів із південним сусідом. З цього приводу Р.Кеохейн та Дж.Най зазначають: „... тиск з боку демократичної політики, як правило, сприяє меншій державі у переговорному процесі, оскільки через нього політизація „знизу” призводить до жорсткішої переговорної поведінки та послідовної позиції уряду, в той час як у випадку Сполучених Штатів така політизація спричиняє лише фрагментацію політики” [14].

Важливого значення Оттава надає також і ролі громадської думки в США та формуванню свого іміджу серед політичних та ділових кіл, а також загалом серед населення цієї країни. Так, після відмови Канади брати участь у військовій операції під керівництвом США у Іраку Оттавою було зроблено ряд кроків по відновленню свого іміджу надійного союзника Вашингтону. Окрім дій у сфері великої політики, канадський уряд розгорнув також широку кампанію серед американської громадськості. Наприклад, у Вашингтонському метро були розвішені плакати, які переконували пересічних американців, що Канада бере активну участь у війні з тероризмом, хоча й телеканал „Фокс” намагається переконати їх у іншому [15]. Іншим прикладом може слугувати, зокрема, одна з ініціатив кабінету Стівена Гарпера, в рамках якої були найняті два колишніх речники президентів Джорджа Буша та Білла Клінтона для допомоги прем'єр-міністрові у підготовці промов,

появах у мас-медіа, організації та проведенні інтерв'ю на американському телебаченні та у пресі тощо. Загальною метою такої співпраці є „допомога у поширенні канадських поглядів та позицій у США” [16].

І, нарешті, варто згадати, що найбільшою запорукою стабільності добросусідських канадсько-американських відносин є зацікавленість обох держав у збереженні і підтриманні дружніх відносин. Цей фактор не можна виміряти чи детально описати, проте, він чітко прослідковується у ході дослідження взаємин між Оттавою та Вашингтоном. Так, деякі дії держав не можливо пояснити з точки зору політичного реалізму чи теорії взаємозалежності, проте їх можна зрозуміти беручи до уваги успішну історію партнерських стосунків між цими найбільшими північноамериканськими державами.

Таким чином, канадсько-американські відносини є типовим прикладом асиметричних міждержавних двосторонніх відносин: США значно переважають Канаду за демографічними та військовими показниками, розміром ВВП, а також місцем у ієрархії міждержавних відносин. Втім, асиметрія канадсько-американських відносин характеризується зрілістю і взаємозалежністю. В таких умовах обидві держави дружньо співіснують отримуючи свої переваги від стосунків, а асиметрія вихідних позицій не завжди призводить до асиметрії кінцевих результатів. Цьому сприяють ряд факторів, як наприклад, вдале використання Канадою ситуації взаємозалежності; спільна участь у міжнародних організаціях, що виконують своєрідну роль буфера між державами; стратегічне розташування Канади та володіння нею важливими природними ресурсами; „м'яка сила” та репутація країни у світовій політиці, а також більша увага канадців до проблем канадсько-американських відносин та згуртованість нації. Застосування Оттавою певних стратегій, як наприклад лобіювання своїх інтересів у Сполучених Штатах, робота із американською громадськістю, представниками політичних та ділових кіл також сприяє значному зміцненню канадської переговорної позиції по відношенню до південного сусіда. Усі вищезгадані фактори, підсилені взаємною зацікавленістю Канади та США у збереженні дружніх партнерських стосунків, є основою успішних двосторонніх асиметричних відносин між цими державами.

Звичайно, природа асиметрії українсько-російських відносин багато в чому відрізняється від ситуації на північноамериканському континенті.

Головною, можна сказати кардинальною, відмінністю природи асиметричних російсько-українських відносин від американо-канадських є різні модуси співіснування в колоніальну добу. На це вперше звернув увагу Г.М. Перепелиця. „Колоніальне минуле Канади як частини Британії, - пише він, – це могутній зовнішній якір, який дозволяє утримувати незалежність Канади від США”, в той час як „належність України до Російської імперії спричинила ряд комплексів, які проявляються у зовнішній політиці й донині”, „Росія продовжує сприймати Україну як свою частину, як природне продовження російської державності в Європі” [17]. Власне, як свідчить історичний досвід, сфера міжнародних відносин нерідко є досить консервативною та інертною. Часом надзвичайно важко позбутися стереотипів, вироблених в далекому минулому, особливо це відчутно у двосторонніх відносинах поміж колишніми метрополіями і колоніями.

Так, взаємини між колоніями та метрополіями часто побудовані на моделі „батьки-діти”. Саме в рамках такої моделі довгий час співіснували Україна з Росією, незважаючи на введену в обіг Росією метафору про „три братніх народи”. Власне „братніми” можна вважати стосунки України із іншими союзними республіками, так само, як і канадсько-американські взаємини по відношенню до спільного „предка” – Британської Імперії. При чому, Сполучені Штати сприймають Канаду як „молодшого брата”, оскільки остання знаходилася довгий час під „батьківською опікою”, з-під якої вийшла неквапливим еволюційним шляхом. Про досі тісний психологічний зв'язок між Канадою та Великобританією може свідчити візит принца Чарльза та його дружини Каміллі Паркер-Боулз у листопаді 2009 року та дуже теплий прийом канадців, який ніколи б не був можливим у Сполучених Штатах. Таким чином, „братерські” відносини характеризуються порівняною рівністю та більшою лояльністю, в той час, як модель „батьки-діти” передбачає жорсткішу субординацію.

Отже, історичний фундамент канадсько-американських і українсько-російських відносин є принципово різним, і ніколи не можна буде застосувати канадський досвід співіснування з південним сусідом у вимірі Україна-Росія цілковито.

Втім, незважаючи на це, взаємини Канади із США, можуть досить успішно проектуватися на Україну і Росію, щоправда, це може бути здійснене лише у певних сферах за допомогою застосування лише деяких описаних вище зовнішньополітичних стратегій.

Так, одним із факторів пом'якшення нерівності у асиметричних взаєминах із сусідом для України може стати спільна участь у міжнародних організаціях та інструментах, що дасть можливість перенести вирішення спільних проблем і конфліктів із двосторонньої площини на багатосторонній рівень. Наприклад, Україні значно вигіднішим буде врегулювання різноманітних торгово-економічних суперечок із Москвою саме за допомогою механізмів СОТ, а не в умовах тісних двосторонніх взаємин, в рамках яких Росія, як правило, здійснює значний пресинг на хід переговорів. У цьому аспекті українська держава має активізувати участь в рамках організацій, угод та форумів, членами якої вона вже є (наприклад, спеціалізованих агенціях ООН, ОЧЕС тощо), та продовжувати рух у напрямі приєднання до європейських та євроатлантичних структур, а також інших важливих міжнародних інструментів та форумів (наприклад, Міжнародного кримінального суду, багатосторонніх угод тощо).

Мінімізації асиметрії результатів двосторонніх переговорів поміж Україною та Росією також може сприяти вдале використання першою фактору свого стратегічного розташування. Мова йде про важливу роль України як транзитера енергоресурсів з Росії до Європи, та збереження цієї ролі у подальшому.

Важливим чинником зміцнення позиції України в асиметричній моделі співіснування з Росією є нарощення першою „м'якої сили” шляхом здобуття позитивної репутації як у Європі, так і у світі. Це, в першу чергу, передбачається через проведення у країні реформ, спрямованих на розвиток ринкової економіки, прозорості та ефективності владних структур, зменшення та подолання корупції; формування позиції надійного і передбачуваного партнера; активну участь у міжнародних операціях із підтримання та встановлення миру, у відбудові та розвитку країн, що цього потребують (як наприклад, у Косово чи Іраку); участь у врегулюванні міжнародних та регіональних проблем чи конфліктів у якості посередника та медіатора (як наприклад, у вирішенні Придністровського конфлікту); просування та підтримання на міжнародному рівні ініціатив, що сприяють розвитку демократії, захисту прав людини, процесам роззброєння та обмеження озброєння, боротьбі з міжнародною злочинністю, нерівним розвитком держав тощо (позитивним прикладом є підписання Україною Оттавської конвенції про протипіхотні міни).

Послабленню асиметрії у відносинах із Російською Федерацією сприятиме також і продумана, скоординована політика України щодо свого північного сусіда. В цьому плані важливими є не тільки робота з громадськістю, представниками політичних і ділових кіл Росії, створення позитивного іміджу країни, наголошення на давніх добросусідських відносинах між державами, але й формування міцної, а головне, єдиної позиції української нації щодо бачення національних інтересів країни, їх просування та захисту як у відносинах із Росією, так і на міжнародній арені.

Підводячи підсумки, можна сказати, що зрілий характер асиметрії канадсько-американських відносин може слугувати прикладом для багатьох інших пар міждержавних асиметричних відносин, в тому числі і для України з Росією. В одній зі своїх громадських лекцій колишній міністр закордонних справ Канади Ллойд Ексуорсі згадав про свій візит до України у 1996 році. На його питання до президента України, чим Канада може допомогти нашій нації у відбудові незалежності, Леонід Кучма відповів: „Надішліть нам спеціаліста, який би навчив нас, як жити поруч із велетнем так, щоб не бути ним поглинутим” [18]. Зрозуміла річ, що поради іноземних спеціалістів не можуть стати підґрунтям формування зовнішньої політики країни. Україна потребує проведення самостійних наукових досліджень стану та розвитку міжнародних відносин, результати яких впровадилися б у продуману, аналітично-обґрунтовану зовнішню політику країни.

У цьому розрізі актуальним є подальше вивчення позитивного досвіду Канади у побудові її взаємин зі Сполученими Штатами. І хоча історичні та певні сучасні фактори у взаєминах із більшим сусідом є різними для Канади та України, втім такі стратегії, як участь у міжнародних організаціях, вдале використання стратегічного розташування, „м'якої сили” та репутації країни, а також проведення скоординованої, продуманої політики можуть бути цілком успішно застосовані у конструкції відносин української держави з Російською Федерацією.

Література:

1. Асиметрія міжнародних відносин / під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К. : Видавничий дім „Стилос”, 2005. – 555 с.
2. Бессонова, М. Канада-США та Україна-Росія: спроба порівняльного аналізу / М. Бессонова // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної конференції (Київ, 29 вересня-1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр Освітніх Ініціатив, 2001. – С. 15-28.
3. Міщук, З. Р. Структурна асиметрія сили у зовнішній політиці: альтернативні стратегії США та Канади і уроки для України / З. Р. Міщук // Актуальні проблеми міжнародних відносин. – 2001. – Вип. 57 (частина II). – С. 80-85.
4. <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook>
5. <http://www.imf.org>
6. <http://www.forces.gc.ca>; <http://www.defenselink.mil>
7. Progress in Economics Research. Volume 12 / edited by A. Tavidze. – New York : Nova Science Publishers Inc., 2008. – P. 6-7.
8. Keohane, R. O. Power and Interdependence. 3rd Edition / R. O. Keohane, J. S. Nye. – New York : Longman, 2000. – P. 16.
9. Keohane, R. O. Power and Interdependence. 3rd Edition / R. O. Keohane, J. S. Nye. – New York : Longman, 2000. – P. 150.
10. Womack, B. China and Vietnam : the Politics of Asymmetry / B. Womack. – New York : Cambridge University Press, 2006. – 281 p.
11. Keohane, R. O. Power and Interdependence. 3rd Edition / R. O. Keohane, J. S. Nye. – New York : Longman, 2000. – P. 169.
12. Partners Nevertheless : Canadian-American Relations in the Twentieth Century / edited by N. Hillmer. – Toronto : Copp Clark Pitman Ltd., 1989. – P. 36.
13. Jones, D. T. Uneasy neighbo(u)rs : Canada, the USA and the Dynamics of State, Industry and Culture / D. T. Jones, D. Kilgour. – Mississauga, Ontario : John Wiley & Sons Canada, Ltd., 2007. – P. 88.
14. Keohane, R. O. Power and Interdependence. 3rd Edition / R. O. Keohane, J. S. Nye. – New York : Longman, 2000. – P. 180.
15. Jockel, J. T. Canada and the War in Afghanistan: NATO's Odd Man Out Steps Forward / J. T. Jockel, J. J. Sokolsky // Journal of Transatlantic Studies. – April 2008. – Vol. 6, No. 1. – P. 106
16. Panetta, A. PMO paid \$24,500 to Fleischer for advice on giving message to Americans / A. Panetta // Globe and Mail. – April 27, 2009.
17. Асиметрія міжнародних відносин / під ред. Г. М. Перепелиці, О. М. Субтельного. – К. : Видавничий дім „Стилос”, 2005. – С. 35-36.
18. Axworthy, L. Liberals at the Border : We Stand on Guard for Whom ? / L. Axworthy – Toronto : Published in association with Victoria University by University of Toronto Press, 2003. – P. 16.